

מדינת ישראל
משרד החינוך
מינהל חברה ונוער
אגף של"ח וידיעת הארץ

מתרבות חומרית לתרבות רוחנית

מנס-הרים לחרבת עיטאב נחל המערה ומערת התאומים

"וְנָגַשׁ חֹרֶשׁ בְּקֶצֶר וְדֶרֶךְ עֲנָבִים בְּמִשְׁךְ הַזֶּרַע וְהִטִּיפוּ הַהָרִים עָסִיס וְכָל הַגְּבָעוֹת תִּתְמוּגְגְנָה"

(עמוס ט, יג)

חרבת עיטאב, מתוך: [מינהלת טיולים](#)

[היש"מ](#) מותאם לסדנת "ההר ערש האומה"

מאת: יוסף כהן

מבוסס על יש"מ מאת: אריאל פרוינדליך, חזי גלייכר ואבנר ויגודמן

עריכה: רונית בין

עריכה לשונית: אפרת חבה

תשע"ה, 2015

מתרבות חומרית לתרבות רוחנית

מנס-הרים לחרבת עיטאב דרך נחל המערה ומערת התאומים

"וְנָגַשׁ חֹרֶשׁ בְּקֶצֶר וְדֶרֶךְ עֲנָבִים בְּמִשְׁךְ הַזֶּרַע וְהִטִּיפוּ הָהָרִים עָסִיס וְכָל הַגְּבָעוֹת תִּתְמוּגְגְנָה"

(עמוס ט, יג)

מהסיפור המקראי ומהממצאים הארכאולוגיים עולה כי ההר המרכזי הוא ערש האומה היהודית-ישראלית, מקום הולדת האומה. שם התגבש עם ישראל לאומה עצמאית, הקים ממלכות ופיתח את התרבות החומרית והרוחנית.¹ ההר הוא נקודת ציון משמעותית בהתהוותו של העם היהודי ובהתהוות מורשתו התרבותית.

מסלול היש"מ, מנס-הרים דרך עין חוד וחרבת עיטאב אל נחל מערה ואל מערת התאומים, מפגיש אותנו עם תופעות נופאדם שהן דוגמה לתופעות שהיו חלק מנוף ההר גם בתקופות הקדומות – מאז תקופת התנחלות בני ישראל בהר.

השפעתה של התרבות החומרית על התרבות הרוחנית של עמנו ניכרת עד היום ובאה לידי ביטוי בשבת, בחג ובמועד, בניבים ובמטבעות לשון.

הכיסופים לארץ ישראל, שהתמקדו בשנות הגלות בהר המרכזי: בירושלים, במערת המכפלה ובקבר רחל, הובילו לבסוף לייסוד התנועה הציונית ולהקמת מדינת ישראל בארץ ישראל.

¹ **תרבות רוחנית**: מכלול החגים, המועדים, הטקסים, התפילות, הסמלים, השפה והמנהגים המאפיינים תרבות.

חבל ארץ: הרי ירושלים.

משך זמן היש"מ: 5 שעות (ללא נסיעה).

אורך מסלול ההליכה: 9.5 קילומטר.

מפה: מפת סימון שבילים מבואות ירושלים, מפה 9.

נקודת התחלה: בפנייה למושב נס-הרים מכביש 3885, נ"צ 1563/1272

נקודת סיום: ביציאה מנחל מערה יש רחבת חניה, שם האוטובוס יחכה, נ"צ 1512/1262

עונה מומלצת: כל השנה, למעט ימי גשם וימים חמים במיוחד.

מגבלות: אין מים לאורך המסלול.

בחודשי החורף, מתחילת נובמבר עד סוף מרס, המערה סגורה למבקרים עקב לינת עטלפים.

דגשי בטיחות

- מי המעיינות אינם לשתיה.
- בחרבת עיטאב אין לטפס על קירות החורבה משום סכנת התמוטטות.
- זהירות בירידה בין הסלעים לפני עין סופלה.
- בנחל המערה בקטעים חלקים יש לרדת בזהירות.
- במערת התאומים יש סכנת החלקה! יש רטיבות כל השנה. יש להצטייד בפנסים!

דרגת קושי: בינוני-קשה, אינו בר-נגישות.

אתרים בתשלום: אין.

1. תיאור מסלול
2. מפות היש"מ
3. תיאור האתרים שבמסלול
4. מהלך הפעילות ביש"מ
5. המחשות ואמצעי עזר לניהול היש"מ
התנ"ך בשבילי ההר (1) – מקורות
שלוש רצועות האורך של ארץ ישראל (2)
משחקים ונהנים (3)
מנס-הרים למערת התאומים (4) – משימות לתלמידים במסלול
מנס-הרים למערת התאומים (5) – תשובות למורה
מדרגות חקלאות הבעל (6) – תמונות להמחשה
חקלאות שלחין (7) – תרשים
מעין שכבה (8) – תרשים
ניבים וביטויים בשפה העברית הקשורים למים (9)
פגשתי בדרך (10) – זיהוי צמחים במסלול
צופים אל המרחב (11) – תצפית מחרבת עיטאב
בית הבד (12) – תרשים
מתקני בית הבד (13) – תרשים
ניבים וביטויים בשפה העברית הקשורים לדגן, ליצהר ולתירוש (14)
היוצרות מערה קרסטית (15)
סיפורים ואגדות במערת התאומים (16)
מעגל של"ח (17)
מהו מעגל של"ח?
תמונות במסלול (18)
6. תנ"ך
דברים ח, ז
דברים יא, יא
יהושע יז, יד-יח
ישעיהו ה, א-יב
עמוס ט, יג-טו
יחזקאל לח, יח-כ
7. ביבליוגרפיה מומלצת
8. קישורים אינטרנטיים נוספים

תיאור מסלול

מסלול היש"מ עובר, ברובו, לאורך שביל המסומן בסמ"ש אדום. **מהחניון (1)**, כשלנגד עינינו נפרש נוף אופייני של הרי יהודה, נתקדם עד מפגש השביל עם **שביל המסומן בסמ"ש אדום (2)**. נמשיך בשביל זה בכיוון דרום-מערב, עד למפגשו עם השביל המסומן בשחור – עליו נמשיך, דרך **הצניר**, אל **עין חוד (3)**, הנקרא גם עין שוקת. בסביבתו של המעיין, יש מדרגות חקלאיות שהיו בעבר בשימוש ועצי בוסתן שעיקרם זית ושקד. נמשיך בשביל המסומן באדום עד לעלייה קצרה לרום הגבעה שעליה נמצאת **חרבת עיטאב (4)** – שרידי הכפר הערבי בית-עיטאב, שנבנה בין שרידי מצודה צלבנית מהמאה ה-12 לספירה. מחרבת עיטאב אפשר לצפות למרחב, אל עבר הרי ירושלים, הרי חברון ובית-שמש, ובימים שבהם הראות טובה, אף אל קו החוף. בחלקה המערבי של חרבת עיטאב, נמצאים שרידי **בית בד (5)** – עדות להימצאותם של כרמי זיתים במקום בעבר. נמשיך בשביל בכיוון מערב עד שנגיע **לחורשת אורנים (6)** שמדרום לשביל, שם נעצור למנוחת הנפש.

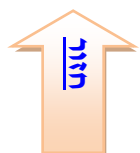
השביל ממשיך בינות לצמחייה מגוונת של חורש ים-תיכוני, האופייני לאזור, ולפריחה מגוונת בהתאם לעונה: **כלניות, נוריות, לוטם שעיר, לוטם מרווני** ועוד. השביל ימשיך עד לדרך עפר רחבה, נפנה בה דרומה (שמאלה) ונרד אל ערוץ **נחל מערה**, העטור מיני עצי חורש, כגון: **קטלב, בר-זית בינוני, אלה ארץ-ישראלית**. נשב בצלו של **אלון מצוי (7)**. על העצים מטפסים **אספרג החורש, קיסוסית קוצנית וזלזלת הקנוקנות**. נתקדם במורד הערוץ, מדי פעם בפעם נגלוש במגלשות סלע טבעיות ששחקו המים, עד **למערת התאומים (8)**, שבתוכה שוכנים דיירי המערה – העטלפים. מהמערה נמשיך מערבה במסלול המסומן באדום עד **לחניון (9)**, שם מסתיים המסלול.

מתוך: עמוד ענן

A detailed topographic map of the Jerusalem area, showing contour lines, roads, and various landmarks. The map is oriented with North at the top. Key features include:

- Mountains and Hills:** Ns Harim (נס הרים), Har Giv'ora (הר גיורה), and Har Giv'at (הר גיבת).
- Water Bodies:** Nahal Doleb (נחל דולב), Nahal Mera (נחל מערה), and Nahal Shimon (נחל שמואל).
- Settlements and Landmarks:** Eilat (עילת), Beit El (בית אל), and various other locations marked with dots and labels.
- Numbered Points:** Nine points are marked with yellow numbers 1 through 9, distributed across the map area.

תיאור האתרים שבמסלול

עין חוד (3)

עין חוד, הנקרא גם עין שוקת, הוא [מעין שכבה](#) הנובע מנקבה חצובה החבויה בתוך מבנה. לאורך ההיסטוריה, התיישב האדם סמוך למעיינות, ואלו שימשו אותו לצורכי חיים שונים ולחקלאות. סביב מעיינות אלו נבנתה מערכת שלמה של אמצעים להגברת שפעת המים: נקבה, ברכת איגום ורשת תעלות להובלת המים לחלקות החקלאיות שעל גבי [הטרסות](#) שנבנו על גבי הסלע במדרון הטבעי המדרג, המאפיין את הרי יהודה. החקלאות שנשענה על השקיה במי מעיין באמצעות תעלות נקראת [חקלאות שלחין](#).

הנוף באזור הרי יהודה (ובכלל זה בהרי ירושלים) משופע [במדרגות חקלאיות](#) המתבססות על [חקלאות הבעל](#) – הנסמכת על מי גשמים. בשל מספרם המועט (כמאה בלבד) של מעיינות באזור הרי יהודה ובשל העובדה ששפיעתם של אלו מעטה רוב ימות השנה, התפתחה חקלאות שלחין באזור המעיינות בלבד. היכולת לחצוב בורות בסלע הקשה ולטייחם בשכבה אטימה למים אפשרה אגירה של מי גשמים בבורות לצרכים שונים. כך, אפשר לראות בורות מים בין חלקות הבעל וגידולי בעל, שאינם זקוקים למים כל השנה: בוסתנים של עצי פרי וגידולי חורף, כחיטה ושעורה.

[חרבת בית-עיטאב \(4\)](#)

בית-עיטאב היה כפר ערבי שחרב ב-1948, שכנראה נבנה על שרידי מצודה צלבנית. לגבעה שעליה נבנה הכפר הייתה חשיבות אסטרטגית רבה, שכן היא חלשה על דרך רומית קדומה שעלתה מעמק האלה להרי ירושלים (בתוואי של כביש 375). בתקופת "מרד הפלאחים", ניסו תושבי יהודה ושומרון להתנער משלטון איברהים פשה המצרי (שנות השלושים של המאה ה-20) ובנו כפרי מבצר. ייתכן שגם כאן נבנה כפר מעין זה. תושבי הכפר עזבו אותו במלחמת העצמאות ולא הורשו לחזור אליו לאחריה. כיום יש במקום אתר ארכאולוגי וגן לאומי בית-עיטאב.

במרחב אפשר לראות יישובים ומושבי עולים שהוקמו בשנות החמישים, ביניהם: נס-הרים, בר-גיורא, בית-שמש. אזור זה הוא חלק מפרוזדור ירושלים – כינוי לשטח המוביל מהשפלה לירושלים ואשר נכבש בעמל רב במלחמת השחרור מפאת חשיבותו. למעשה, חצץ שטח זה בין אזור הר בית-אל ואזור הר חברון, שהיו שניהם בשליטה ירדנית בין השנים 1949-1967. כדי למנוע הסתננויות של ערבים והשתלטות חוזרת שלהם על שטח זה, הוקמו במקום מושבי עולים בשנות החמישים (ביניהם: בר-גיורא, נס-הרים, בית-מאיר, כסלון, מחסיה, נחם, ישעיה), וכן גם העיירה בית-שמש, שעם השנים הייתה לעיר. קו שביתת הנשק בין ירדן וישראל, שהתקיים בין השנים 1949-1967, כונה בשם "הקו הירוק" כיוון שסומן בזמנו במפות שני הצדדים בטוש ירוק. למעשה, הקו הירוק מקיף את פרוזדור ירושלים

משלושה כיוונים: צפון, מזרח, דרום. מהתצפית בבית-עיטאב, אפשר להבחין בהר סנסן, היושב ממש על גבול הקו הירוק, וכן ביישוב נווה-דניאל, המצוי מעבר לקו הירוק, בתחומי גוש עציון.

בית הבד (5)

בצד המערבי של החורבה, יש שרידי בית בד. כפי הנראה השרידים נמצאים על שרידי גת. השרידים השונים הניצבים זה על גבי זה מעידים, ככל הנראה, על שינוי השלטון באזור מיהודי לצלבני ומצלבני למוסלמי.

מאחר שמוסלמים אינם שותים יין, הם אינם מרבים בגידול ענבים. לפיכך, הם הסבו את הגת לבית בד. בית בד הוא מתקן ששימש בעת העתיקה להפקה ולייצור של שמן זית. פירושה של המילה "בד" הוא קורת עץ. קורת העץ הייתה אחד המרכיבים החשובים במתקן להכנת שמן זית. לכל אורך ההיסטוריה, היה ענף הזית אחד הענפים החשובים והשימושיים ביותר בחיי האדם. עץ הזית, על כל חלקיו, שימש למגוון צורכי היומיום: חימום והסקה, מאכל, קוסמטיקה ופולחן דתי. מיקומו של בית הבד היה תמיד בתחום יישובים עתיקים או בקרבתם – דבר הנובע הן מאופי הפרי ומאפשרויות הובלתו, הן מאופי המתקן ומהעבודה שנדרשה: הזית הוא פרי קשה ועמיד והיה אפשר להעמיסו על גב בהמות ולהעבירו אל בתי הבד שבכפר, בבתי הבד היה ציוד יקר והיה חשש שייגנב. בעונת המסיק, עבדו בבתי הבד יומם ולילה, ולכן היה צריך להאירם ושהגישה אליהם תהיה קלה ומהירה.

חורשת האורנים (6)

האורן נזכר פעם אחת במקרא כעץ נטוע הגדל ממי הגשמים ועצו ראוי לבעירה: "נטע ארן וגשם יגדל, והיה לאדם לבער" ([ישעיהו מד יז – טו](#)) מסורת הזיהוי הקדומה ביותר היא שמדובר בעץ הנקרא גם

בימינו אורן והמועמד המתאים הוא [אורן ירושלים](#)

לאחר כיבוש הארץ ע"י הצבא הבריטי ב-1918, הונח הבסיס למפעל הייעור המודרני. ב-1926 נחקקה "פקודת היערות" האוסרת כריתת עצים ונטילת מוצרי יער ללא אישור ומגדירה גם שמורות יער.

[נטיעת האורנים](#) במסות החלה ע"י הייעור הבריטי. קדמו אליהן נטיעות של הגרמנים [ה"טמפלרים"](#)

במושבותיהם, בסוף המאה ה-19.

החל מ-1920 נטעה הקק"ל עצי אורן. עד אז עסקה בנטיעת עצי זית, אקליפטוס, קזוארינה, ברוש ושיטה.

התצפיות והניסיון שנרכשו אז בגידול עצי יער וקליטתם הביאו למסקנה שיש לתת עדיפות לאורן ירושלים בשל שתי סיבות עיקריות: הצלחה גדולה בריבוי השתילים במשתלות וקליטה מהירה ובאחוזים גבוהים.

אלון מצוי (7)

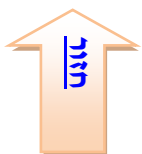
חורש ים תיכוני נפוץ באזורים בעלי [אקלים ים תיכוני](#) בעולם. אפיונו העיקרי והבסיסי של החורש הים תיכוני הוא סבך של עצים ירוקי עד, בעלי עלים נוקשים, עם שיחים, מטפסים, ועשבונים [חד שנתיים](#) ו**[רב שנתיים](#)**.

אחד העצים הבולטים המאפיינים את החורש הים תיכוני הוא האלון המצוי.

מערת התאומים (8)

מערת התאומים היא [מערה קרסטית](#) הנמצאת בגדה הצפונית של נחל המערה. מערה זו נוצרה בתהליך של המסת סלעי הגיר והיווצרות נטיפים וזקיפים. בתחתית המערה ברכה קטנה שאליה נקווים מי מעיין. האגדה מייחסת את שם המערב לזקיף בדמות אישה וילד הנמצא בה: מספרים על אישה עקרה שילדה תאומים לאחר ששתתה ממי המעיין. במאה ה-19, כינו תושבי האזור את המערה מערת א-תאומין. במערה חיים ארבעה מיני עטלפים. כדי להגן על העטלפים הנמים את שנת החורף שלהם במערה, הכניסה אליה אסורה החל מחודש נובמבר ועד מרס.

בשנת 2009, התגלו במעמקי המערה [מטמון מטבעות מתקופת מרד בר-כוכבא](#), שרידי עצמות של המורדים וכלי נשקם. הדבר מעיד על שימוש באתר כמערת מפלט במהלך המרד (שנים 132-135 לספירה). בחפירות נוספות שנערכו בשנים 2010-2011, התגלו סדקים במעמקי המערה ובהם 42 נרות חרס מהתקופה הרומית המאוחרת. החוקרים פרופ' בועז זיסו וד"ר איתן קליין סבורים כי נרות אלו שימשו לפולחן פגני.

מהלך הפעילות ביש"מ

סודר	מקום	נושא	תיאור הפעילות	דגש	הערות	זמן	ציוד מיוחד
1	חניון (1)	הצגת נושא היש"מ	מה מצפה לנו היום – קישור היש"מ לסדנה והצגת המסלול			5 דק'	
		מבנה ההר המרכזי	1. התנ"ך בשבילי ההר (1) – מקורות הארץ המובטחת, דברים יא, י-יב 2. מיקום שדרת ההר בשלוש רצועות האורך של ארץ ישראל (2) 3. התייחסות ספציפית לאזור הרי יהודה. 4. האזור שבו מתקיים היש"מ – הרי ירושלים.	* להפנות את תשומת לב התלמידים לפסוק זה בהקשר לנוף שלאורך מסלול היש"מ. אל פסוק זה נחזור שוב בתצפית בחרבת עיטאב. חלוקה לשלוש חטיבות נוף: הרי בית-אל, הרי ירושלים והרי חברון.		10 דק'	שלוש רצועות האורך של ארץ ישראל (2)
2	מהחניון למסלול המסומן בסמ"ש אדום (2) ועד עין חוד	הליכה	1. התמקדות בסלע הטבעי של ההר באזור הצנר. הפעלת משצ"ים: משחקים ונהנים (3) – תחרות בין החוליות.	סוג המסלע בהר כאחת הדוגמות להתמודדות בני ישראל עם הקשיים הפיזיים בהר. 1. מושגים בהר 2. בונים טרסה (מתוך משחקים ונהנים (3))		40 דק'	
3	עין חוד (3)	1. חקלאות מסורתית במדרגות 2. מעיין שכבה (8)	מנס-הרים למערת התאומים (4) – משימות לתלמידים במסלול. היווצרות המעיין ומשמעותו לחקלאות השלחין. * מעיין שכבה – דברים ח, ז: מתאר	א. חקלאות השלחין לעומת חקלאות הבעל. ב. המדרגות החקלאיות בתיאור הנביא: יחזקאל לח, יח-כ. ג. משל הכרם: ישעיהו ה, א-ו 2. חשוב להדגיש שמספר המעיינות באזור ההר מצומצם מאוד (כמאה מעיינות במרחב		50 דק'	מנס-הרים למערת התאומים (4) – משימות לתלמידים במסלול מנס-הרים למערת התאומים (5) – תשובות למורים מדרגות חקלאות הבעל (6) – תמונות להמחשה חקלאות

			את פריצת המעיינות בהרים, בהשוואה ל דברים יא, י-יב – הארץ המובטחת.	המורה יציין כמה ניבים ומשפטים בשפה העברית הקשורים למים (9) ויסביר אותם.	3. מתרבות חומרית לתרבות רוחנית		מדרגות(7)
4	מעין חוד לחרבת עיטאב	הליכה	משימת דרך : פגשתי בדרך (10) – זיהוי צמחים במסלול			מנקודה זו, כולל בהליכה בנחל מערה	10 דק'
5	חרבת עיטאב (4)	תצפית	1. צופים אל המרחב (11) – זיהוי יישובים במרחב 2. המבנה הפיזי של ההר לאור האמור ב דברים יא, י-יב : הארץ המובטחת. 3. מנס-הרים למערת התאומים (4) – משימות לתלמידים במסלול.	להזכיר לתלמידים שהתייחסנו לפסוק זה בתחילת המסלול ושאלנו מה במסלול עד כה משקף את האמור בפסוק. יש להסב את תשומת לב התלמידים לעובדה שבמרחב זה התקיימה חקלאות בעל בשל מיעוט המעיינות בהר.			20 דק'
	בית הבד (5)	בית הבד (12)	א. מתקני בית הבד (13) ב. מדוע הוקם בית הבד על גת שהייתה במקום קודם לכן ועל מה זה מעיד? (ראו תיאור האתרים שבמסלול)	מנס-הרים למערת התאומים (4) – משימות לתלמידים במסלול			10 דק'
6	חורשת האורנים (6)	מתרבות חומרית לתרבות רוחנית	1. ניבים ומשפטים בשפה העברית הקשורים לדגן, לתירוש וליצהר (14)	הפסקה			40 דק'

			הדגשת המנהגים בחיינו הקושרים לדגן היצהר והתירוש	2. ארוחה על בסיס הדגן, התירוש והיצהר. הפעלת משצ"ים : <u>משחקים ונהנים (3)</u> – משחק 3			פיתות, שמן זית, תירוש, כוסות קטנות ליין, שקית אשפה
7	מחורשת האורנים לתחילת נחל מערה	הליכה	משימת דרך : <u>פגשתי בדרך (10)</u> – זיהוי צמחים במסלול		10 דק'		
8	נחל מערה בצל אלון מצוי (7)	חורש ים-תיכוני	מאפיין הצומח באזור ההר <u>מנס-הרים למערת התאומים (4)</u> – משימות לתלמידים במסלול <u>מנס-הרים למערת התאומים (5)</u> – תשובות למורים	התמודדות בני ישראל עם קשיי הרובד הביזני בהר. <u>יהושע יז, יד-יח</u>	15 דק'	<u>מנס-הרים למערת התאומים (4)</u> – משימות לתלמידים במסלול <u>מנס-הרים למערת התאומים (5)</u> – תשובות למורים	
9	מנחל מערה עד מערת התאומים	הליכה		הפגה במגלשת הסלע הטבעית	20 דק'		
10	מערת התאומים (8)	מערה קרסטית	<u>היווצרות מערה קרסטית (15)</u>		5 דק'		
		המערה – משכנם של <u>עטלפים</u> ומורדים	1. העטלפים במערה 2. ממצאים מימי בר-כוכבא (<u>ראו תיאור האתרים שבמסלול</u>) 3. <u>סיפורים ואגדות במערת התאומים (16)</u>		20 דק'	פנס (לחלק התחתון של המערה)	
11	ממערת התאומים לחניון		הליכה		20 דק'		
10	חניון (9)	<u>מעגל של"ח וסיכום היש"מ</u>	<u>מעגל של"ח (17)</u>	אפשר לקיים את המעגל לאחר הביקור במערה או בסוף המסלול, שם יש ספסלי ישיבה בנויים (מעוגלים)	30 דק'		

המחשבות ואמצעי עזר לניהול היש"מ

התנ"ך בשבילי ההר (1) – מקורות

תבליט הארץ המובטחת ותנאיה הפיזיים בהשוואה לארץ מצרים

(התייחסות גם לחקלאות הבעל מול חקלאות השלחין)

דברים יא, י-יב

"י כי הארץ אשר אתה בא שמה לרשתה לא כארץ מצרים הוא אשר יצאתם משם אשר תזרע את זרעך והשקית ברגלך כגון חירק. יא והארץ אשר אתם עברים שמה לרשתה ארץ הרים ובקעת למטר השמים תשטה מים. יב ארץ אשר יהיה אלהיה דרש אתה תמיד עיני יהיה אלהיה ביה מרשית השנה ועד אחרית שנה"

הפסוק המתאר את פריצת המעיינות בהרים, דברים ח, ז

"ז כי יהיה אלהיה מביאך אל ארץ טובה ארץ נחלי מים עינת ותהמת יצאים בבקעה ובקרה"

משל הכרם: תיאור עבודת החקלאי בהר ומה קורה כאשר החלקה נעזבת

ישעיהו ה, א-ו

"א אשירה נא לידי שירת דודי לכרמו כרם היה לידי בקרו בן שמן. ב ויעזקהו ויסקלהו ויטעהו שרץ ויבן מגדל בתוכו וגם יקב חצב בו ויקו לעשות ענבים ויעש באשים. ג ועתה יושב ירושלים ואיש יהודה שפטו נא ביני ובין כרמי. ד מה לעשות עוד לכרמי ולא עשיתי בו מדוע קויתי לעשות ענבים ויעש באשים. ה ועתה אודיעה נא אתכם את אשר אני עשה לכרמי הסר משופתו והיה לבער פרץ גדרו והיה למרמס. ו ואשיתהו בתה לא יזמר ולא יעדר ועלה שמיר ושית ועל העבים אצוה מהמטיר עליו מטר"

החלק הראשון – עבודת החקלאי בהר

ויעזקהו – לפי הדעה המקובלת, עיזוק הוא חפירה בשדה להוצאת האבנים הגדולות מהשטח (יש גם דעה כי מדובר בחפירה להוצאת שורשים הקיימים בקרקע).

ויסקלהו – סילוק ופינוי האבנים מהכרם.

ויטעהו שורק – שורק הוא שם כללי לענף הגפן או כינוי לזן מובחר של ענבים שעושים מהם יין אדום. כנראה המונח "ויטעהו שורק" משמעו כאן נטע גפן מזן מובחר.

ויבן מגדל בתוכו – בנה מגדל שמירה בתוך הכרם (שומרה).

וגם יקב חצב בו – ענבים טריים (בניגוד ליין) הם פרות רכים אשר מתקלקלים במהירות ואשר אינם ניתנים להובלה ארוכה. לכן, הקימו את היקב קרוב ככל האפשר לכרם – כדי למעט ככל האפשר בהובלה. חציבת היקב (בסלע) בתוך הכרם עצמו פותרת את בעיות ההובלה והאחסנה.

החלק השני – מה קורה לחלקה כשהיא ננטשת

כעת נדגים על הטרסה שאנו עומדים לידה את פסוקי המשל הממחישים מה קורה לטרסה אשר הוזנחה: **הסר משוכתו והיה לבער** – **משוכה** היא כינוי לשיח הסירה הקוצנית, שהיה נטוע על גדר האבן אשר סביב הכרם. מטרת משוכת הסירה הקוצנית הייתה למנוע מבעלי חיים (לרוב בהמה דקה – כלומר, עזים וכבשים) את הגישה לתוך הכרם; **בער** – מלשון בהמה (כמו: **"ושילח את בעירו"** [שמות כב, ד] – שלח את בהמתו). כלומר: כרם אשר מזניחים אותו, הגדר מוסרת ממנו והוא נהיה למרמס ולמאכל בהמות השדה.

פרוץ גדרו והיה למרמס – משמעות נרדפת לנאמר לעיל.

ואשיתהו בתה – **בתה** היא מקום אשר גדלים בו רק צמחים ירודים. כלומר, המקום חרב מבחינה חקלאית. **לא יזמר ולא יעדר** – **זמירה** היא גיזום ענפי הגפן כדי שתפתח בצורה טובה; **עידור** הוא תיחוח האדמה כדי לאפשר חלחול מים לתוכה.

ועלה שמיר ושית – יעלו בו עשבי בר, קוצים ועשבים שוטים.

החורש הטבעי בהר שיש לכרות כדי להקים יישוב בהר

יהושע יז, יד-יח

"יד וידברו בני יוסף את יהושע לאמר מדוע נתתה לי נחלה גורל אחד וחבל אחד ואני עם רב עד אשר עד כה ברכני יהוה. טו ויאמר אליהם יהושע אם עם רב אתה עלה לך היערה ובראת לך שם בארץ הפרזי והרפאים כי אץ לך הר אפרים. טז ויאמרו בני יוסף לא ימצא לנו החר ורכב ברזל בכל הכנעני הישב בארץ העמק לאשר בבית שאן ובנותיה ולאשר בעמק יזרעאל. יז ויאמר יהושע אל בית יוסף לאפרים ולמנשה לאמר עם רב אתה וכח גדול לך לא יהיה לך גורל אחד. יח כי הר יהיה לך כי יער הוא ובראתו והיה לך תצאתיו כי תוריש את הכנעני כי רכב ברזל לו כי חזק הוא"

המדרגות החקלאיות בנבואת יחזקאל (אחרית הימים)

יחזקאל לח, יח-כ (להקריא את הפסוקים המודגשים)

"יח והיה ביום ההוא ביום בוא גוג על אדמת ישראל נאם אדני יהוה תעלה חמתי באפי. יט ובקנאתי באש עברתי דברתי אם לא ביום ההוא יהיה רעש גדול על אדמת ישראל. כ ורעשו מפני דגי הים ועוף

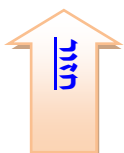
הַשָּׁמַיִם וְחַיִּית הַשָּׂדֶה וְכָל הָרֶמֶשׂ הָרֶמֶשׂ עַל הָאָדָמָה וְכָל הָאָדָם אֲשֶׁר עַל פְּנֵי הָאָדָמָה וְנִהְרָסוּ הַהָרִים וְנִפְּלוּ
הַמִּדְרָגוֹת וְכָל חוֹמָה לְאָרֶץ תִּפּוֹל”

יחזקאל הנביא מתאר את האסון הנורא שיהיה בבוא גוג. הוא מתאר זאת בצורת רעידת אדמה שתבוא ותהרוס את המדרגות החקלאיות. הרס המדרגות החקלאיות הוא אסון נורא לחקלאי, שעמל כה רבות על מנת לגדל בהן. מי כמוהו יעריך את שלמותן או, חס וחלילה, את ההרס שלהן. לכן הנביא מתאר תיאור זה, שכל חקלאי מבין היטב את משמעותו.

נבואת עמוס – תבליט הארץ וגידולים חקלאיים באזור ההר

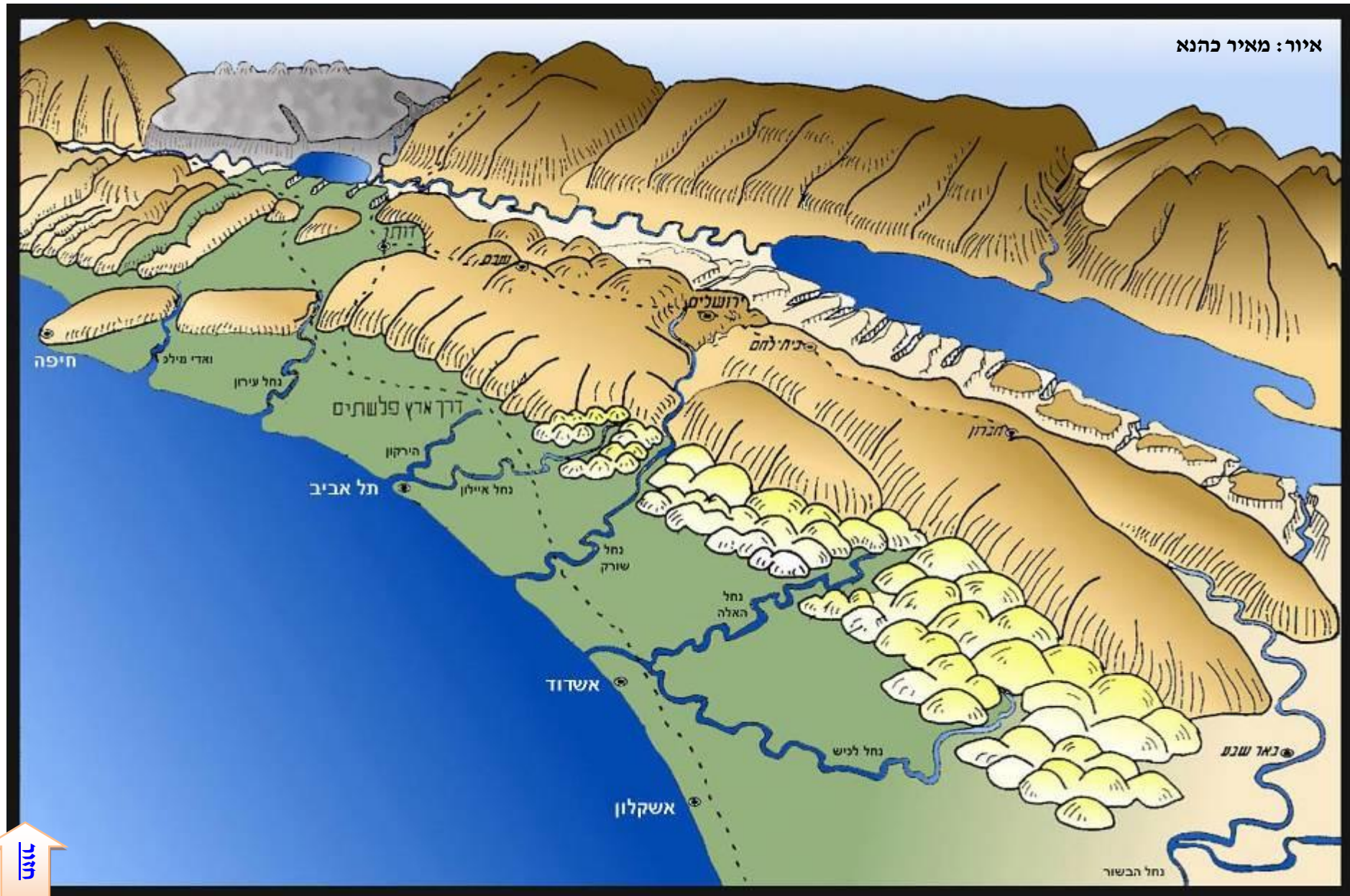
עמוס ט, יג-טו

”יֵג הִנֵּה יָמִים בָּאִים נֹאֵם יְהוָה וְנִגַּשׁ חוֹרֶשׁ בִּקְצֹר וְדֶרֶךְ עֲנָבִים בְּמִשֶּׁךְ הַזֶּרַע וְהִטִּיפוּ הַהָרִים עָסִיס וְכָל
הַגְּבָעוֹת תִּתְמוּגְגֶנָה. יָד וְשִׁבְתִּי אֶת שְׁבוֹת עַמִּי יִשְׂרָאֵל וּבְנוּ עָרִים נִשְׁמוֹת וַיֵּשְׁבוּ וְנִטְעוּ כֶרְמִים וְשָׁתוּ אֶת
יַיִןם וַעֲשׂוּ גִנוֹת וְאָכְלוּ אֶת פְּרִיָהֶם. טו וְנִטְעַתִּים עַל אֲדָמָתָם וְלֹא יִנְתְּשׁוּ עוֹד מֵעַל אֲדָמָתָם אֲשֶׁר נָתַתִּי לָהֶם
אָמַר יְהוָה אֱלֹהֵי־ד”

שלוש רצועות האורך של ארץ ישראל (2)

איור: מאיר כהנא

משחקים ונהנים (3)

1. מושגים בהר

כותבים על מדבקות מושגים מסדנת ההר, לדוגמה: בור, באר, בעל, מדרגה, שומרה, בית בד, גת, חקלאות.

מדביקים את המדבקות על כובעי התלמידים בלי שהם יראו מה מודבק על כובעם. אגב הליכה, על יתר התלמידים לגרום לתלמיד שעל כובעו מדבקה לומר את המילה הרשומה בה בלי להזכיר מילה זו בעצמם. תלמיד שמצליח לגרום לתלמיד אחר לומר את המילה הרשומה על המדבקה שלו מקבל את המדבקה.

דוגמה: לתלמיד שעל מדבקתו כתוב "בעל", יציגו את השאלה "כיצד מכונה בן זוגה של האישה", והתשובה: "בעל". תלמיד שעל מדבקתו כתוב "גת" יישאל "אילו ערים נקראות קריות", ואחת התשובות היא "קריית-גת". תלמיד שצובר הכי הרבה מדבקות מנצח.

2. בונים טרסות

תחרות מגדלי אבנים בין החוליות, להמחשת הקושי בבניית מדרגה חקלאית.

3. משחק הפגה

מעגל אנרגיה: התלמידים עומדים במעגל ומושיטים ידיים למרכז המעגל. אחד התלמידים נבחר להיות מחולל אנרגיה, עליו לכוון את ידיו לעבר אחד התלמידים. על התלמיד שאליו כיוון את ידיו להרים ידיים, ועל העומדים משני צדיו לכוון את ידיהם לבטנו ולצעוק "וואו" (WOW) – ובכך למלא אותו כביכול באנרגיה. על אותו תלמיד לכוון עכשיו את ידיו לתלמיד אחר וחוזר חלילה. תלמיד שלא הגיב נכון יוצא מהמשחק, האחרון שנשאר מנצח, אלא עם מפסיקים את המשחק בשלב כלשהו.

מנס-הרים למערת התאומים

חורבות, חקלאות מדרגות, חורש ים-תיכוני ומעינות – נוף מולדת

חרבת עיטאב, מתוך: [מינהלת טיולים](#)

משימות לתלמידים במסלול

שמות התלמידים בחוליה: _____

כיתה: _____

1. התבוננו בסביבת המעיין והשביל ורשמו לפחות ארבע הוכחות מהשטח להתיישבות אנושית במקום בעבר (הסבירו את ההוכחות).

- א. _____
- ב. _____
- ג. _____
- ד. _____
- ה. _____
- ו. _____

2. לדעתכם, לאיזה צורך נועדו המדרגות הנמצאות באזור?

3. מהיכן מקבלת הברכה את המים? _____

4. לדעתכם, למה מיועדת ברכה זו?

(חקלאות שלחין)

5. מעל הברכה והמעין יש מדרגות. לדעתכם, כיצד הגיעו אליהן מים?

(חקלאות בעל)

6. תארו את המדרגות. ממה הן בנויות? לדעתכם, מדוע אין בהן חומר מילוי?

7. אילו עצי פרי הגדלים במקום זה אתם מזהים? _____

חרבת עיטאב

1. התבוננו אל המרחב. לדעתכם, איזו חקלאות אפיינה את אזור ההר בתקופות קדומות : חקלאות בעל או חקלאות שלחין? נמקו. _____

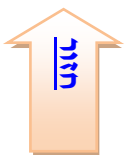
2. כנראה, נבנה בית הבד ששרידיו נמצאו בחרבת עיטאב על גת קדומה. לדעתם, איזה גידול רווח במקום? _____

3. לדעתכם, מדוע נבנה בית הבד על הגת? _____

נחל מערה

1. מהו הצומח הבולט והאופייני למקום הגדל לאורך נחל מערה? _____

2. כיצד מתקשרת הצמחייה בנחל לפסוקים המופיעים בספר [יהושע יז, יד-יח](#)? _____

עין חוד

1. התבוננו בסביבת המעיין והשביל ורשמו לפחות ארבע הוכחות מהשטח להתיישבות אנושית במקום בעבר (הסבירו את ההוכחות).
- א. מדרגות – אבנים מסודרות, קירות מוגבהים על הסלע הטבעי.
ב. תעלות – להולכת מים לאזור הגידולים החקלאיים.
ג. נקבה – להגברת שפעת המעיין.
ד. ברכה – בניית ברכה למרגלות המעיין לאגירת מים לצרכיו השונים של האדם ולהשקיית המדרגות.
2. לדעתכם לאיזה צורך נועדו המדרגות הנמצאות באזור?
א. מניעת סחיפה של הקרקע (בשלב זה, ייתכן שלא יענו תשובה זו, נזכיר אותה בנחל מערה, כשנעסוק בחורש המאפיין את אזור ההר ושאתו נאלצו בני ישראל להתמודד בבואם להתיישב בהר).
ב. יצירת משטח מישורי על המדרון הטבעי המדורג כדי לקיים חקלאות.
3. מהיכן מקבלת הברכה את המים? מהמעיין.
4. לדעתכם, למה מיועדת ברכה זו?
לאגירת מים כדי להעבירם בתעלות לחלקות החקלאיות שעל גבי המדרגות (זוהי חקלאות שלחין).
5. מעל הברכה והמעיין יש מדרגות. לדעתכם, כיצד הגיעו אליהן מים?
ההשקיה התבצעה אך ורק על-ידי גשם (זוהי חקלאות בעל).
6. תארו את המדרגות. ממה הן בנויות? לדעתכם, מדוע אין בהן חומר מילוי? מדרגות הבנויות על הסלע הטבעי, בנויות מאבנים קטנות. אין חומר מילוי בין האבנים כדי שמי הגשמים יוכלו לזרום דרכם וכך הם לא יציפו את החלקה ותימנע קריסת גדר האבנים והחלקה החקלאית.
7. אילו עצי פרי הגדלים במקום זה אתם מזהים? שקד, תאנה, זית.

חרבת עיטאב

1. התבוננו אל המרחב. לדעתכם, איזו חקלאות אפיינה את אזור ההר בתקופות קדומות : חקלאות בעל או חקלאות שלחין? נמקו. **חקלאות בעל, שכן המעיין היחיד הנראה באזור הוא עין חוד. אין מעיינות רבים לקיים באמצעותם חקלאות שלחין.**
2. כנראה, נבנה בית הבד ששרידיו נמצאו בחרבת עיטאב על גת קדומה. לדעתם, איזה גידול רווח במקום? **כרמי זיתים וגפנים.**
3. לדעתכם, מדוע נבנה בית הבד על הגת? **על המוסלמים חל איסור לשתות יין, לכן בעת שהמוסלמים שלטו במקום וחרבת עיטאב הייתה כפר ערבי-מוסלמי, לגת לא היה שימוש. כנראה הגידול החקלאי הבולט אז היה הזיתים.**

נחל מערה

1. מהו הצומח הבולט והאופייני לאזור הגדל לאורך נחל מערה? **חורש ים-תיכוני הכולל עצים, שיחים ומטפסים.**
2. כיצד מתקשרת הצמחייה בנחל לפסוקים המופעים בספר **יהושע יז, יד-יח**?
כדי להקים יישוב באזור ההר, נאלצו בני ישראל לכרות את הצומח הטבעי.

הערה למורה

המורה ישאל את התלמידים למה, לדעתם, עלולה לגרום כריתת הצומח שעל המדרונות (שעליהם הקימו אחר כך את המדרגות החקלאיות).

תשובה

א. סחיפת הקרקע: בשל העובדה שמדובר במדרון ושכמות המשקעים באזור ההר היא מעל ל-600 מ"מ גשם בשנה, כריתת הצומח תגרום להיסחפות הקרקע.

פתרון

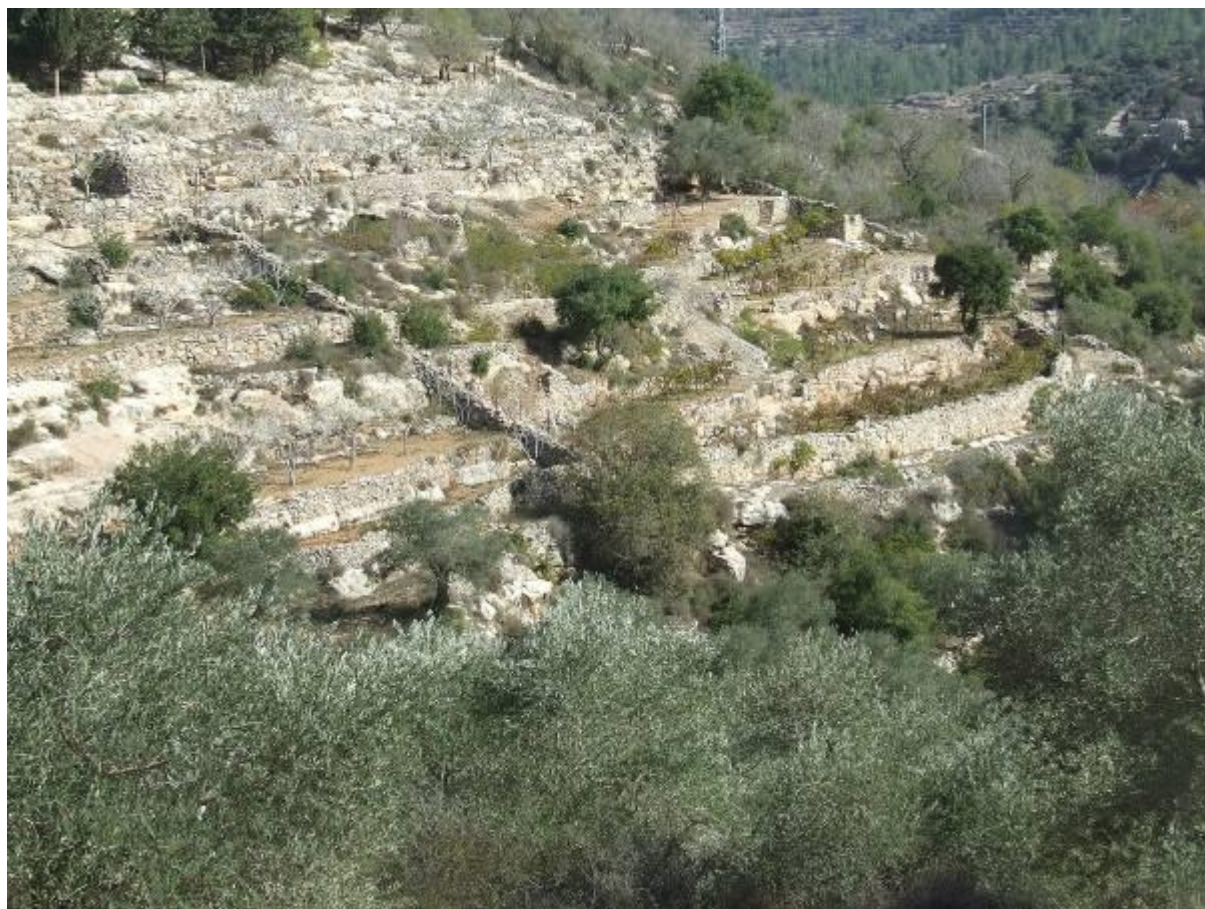
בניית מדרגות: יצירת שטח מישורי לחלקה חקלאית ומניעת סחיפת הקרקע.

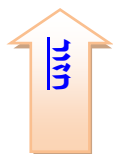

מדרגות חקלאות הבעל (6) – תמונות להמחשה

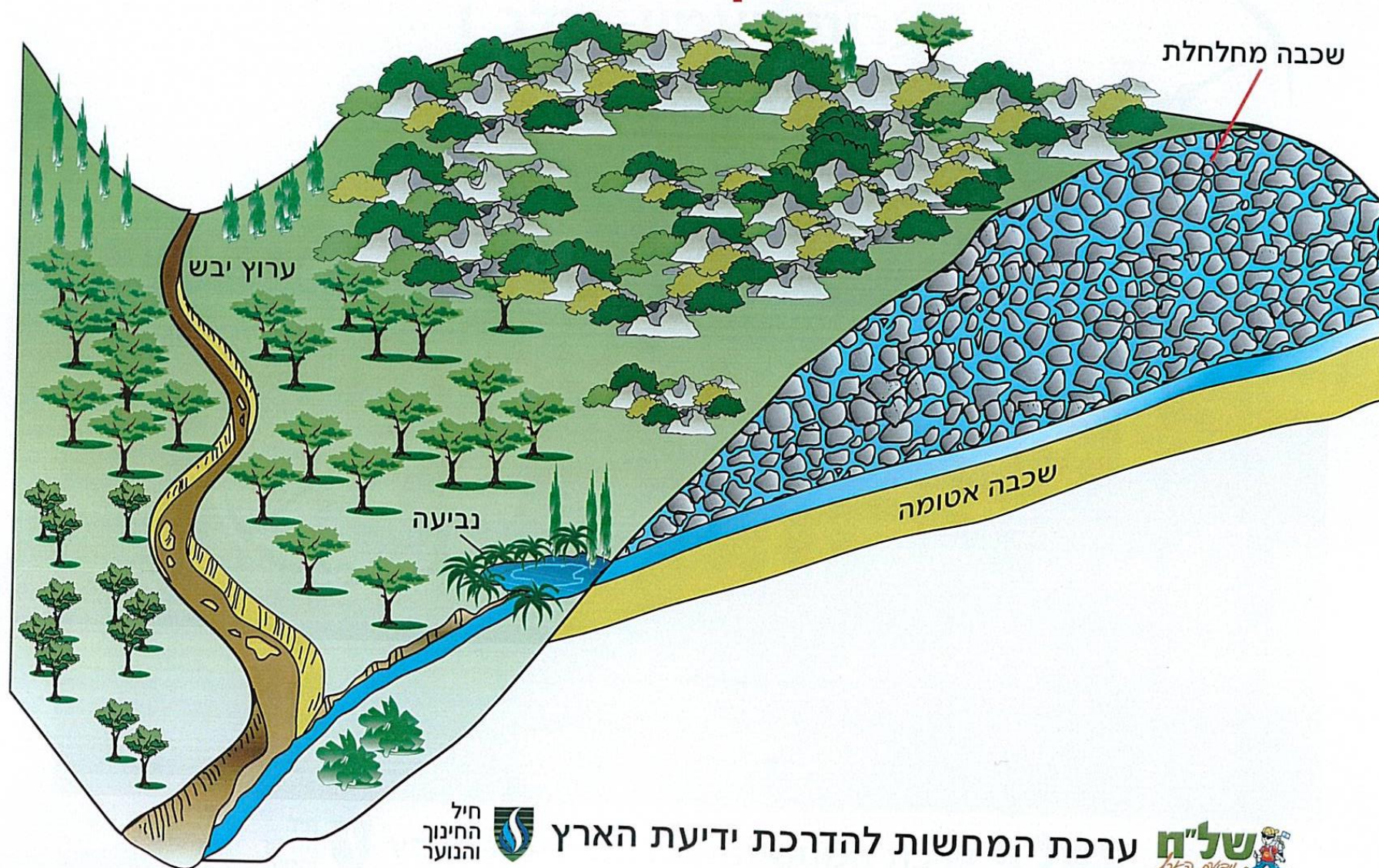
תמונה של מדרגות חקלאות הבעל ושל שומרה בסטף

צילום: רונית בין

מעיין שכבה

חיל
החינוך
והנוער

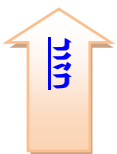
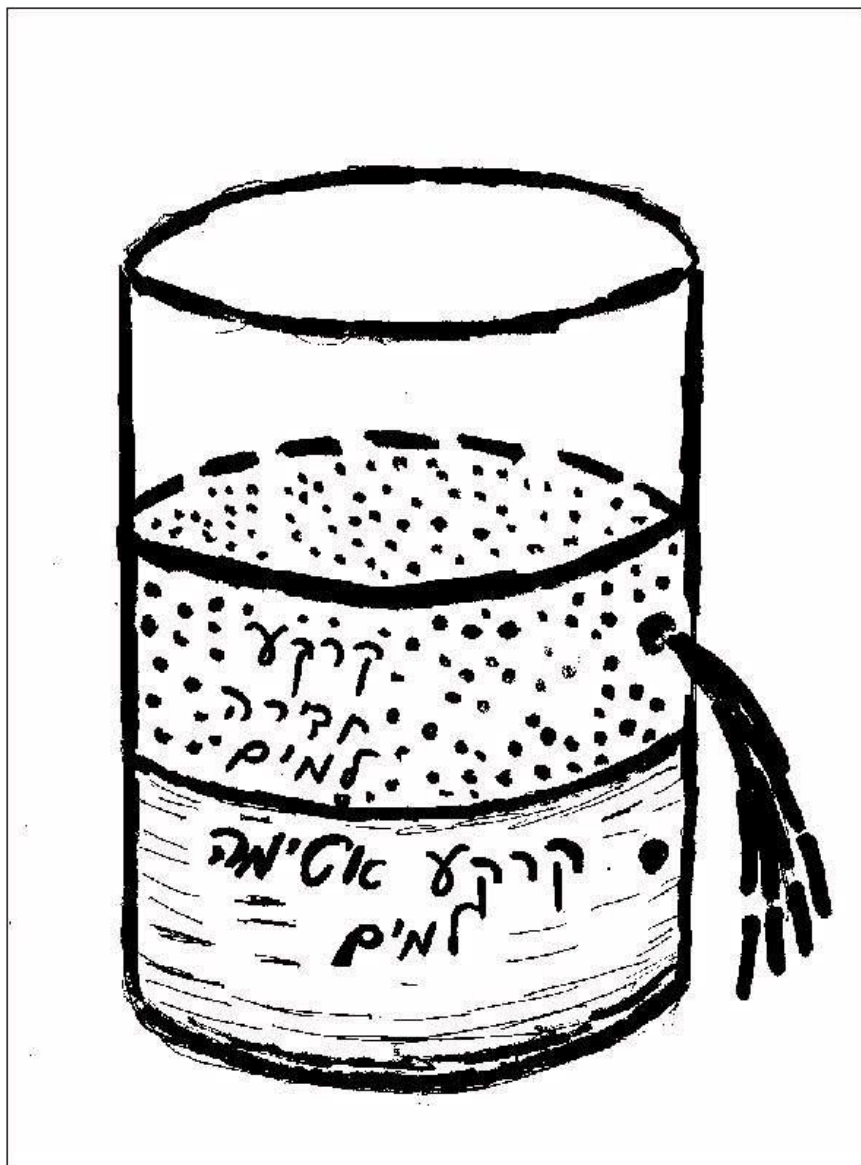

ערכת המחשבות להדרכת ידיעת הארץ

הצעה להדגמת פעולתו של מעיין שכבה באמצעות בקבוק פלסטיק (קנקל) חתוך

יש לחתוך בקבוק פלסטיק (קנקל) באמצעו ולמלא את חלקו התחתון באדמה אטימה למים (אפשר למלא בקמח, המדמה אדמה אטימה למים). על גבי שכבה זו, יש למלא שכבה נוספת, חדירה למים (חול, סלע גיר כתוש או כל סוג סלע או אדמה הנמצאים באזור שבו עובר המסלול). כעת יש לנקב במסמר שני חורים בקנקל: אחד באמצע השכבה האטימה ואחד באמצע השכבה החדירה. כעת נשפוך כחצי כוס מים לתוך הקנקל. נעקוב אחר תנועת המים ונראה שהמים מחלחלים לאטם, מגיעים עד לשכבה התחתונה – אינם מסוגלים לחלחל מתחת לה (השכבה נשארת יבשה, והחור התחתון אינו דולף). המים מחלחלים דרך החור העליון (מדמה את המעיין), והשכבה העליונה (האקוויפר) נספגת כולה במים.

ניבים וביטויים בשפה העברית הקשורים למים (9)

באו מים עד נפש – המים הגיעו עד צוואר וכמעט טבע, בהשאלה: הרעה הגיעה לשיא.
המקור: "הושיעני ה' כי באו מים עד נפש" (תהלים סט, ב) – בעל המזמור טוען כי אינו יכול יותר, הצרות הגיעו עד קצה גבול יכולתו לסבול אותן.

לחם צר ומים לחץ – מזון במידה זעומה.
המקור: "ונתן לכם ה' לחם ומים לחץ" (ישעיהו ל, כ) – ישעיהו הנביא אומר לעם שגם בשעות משבר שעתידות לבוא, יהיו להם מים ולחם, אם כי בצמצום.

יצק מים על ידיו – היה תלמידו
המקור: "ויאמר יהושפט האין פה נביא לה' ונדרשה את ה' מאיתו ויען אחד מעבדי מלך ישראל ויאמר פה אלישע בן שפט אשר יצק מים על ידי אליהו" (מלכים ב, ג, יא) – במסע למלחמה במואב, נקרא אלישע לעזור להביא מים בדרך נסית, והוא מתואר כתלמידו של אליהו.

שתה מימיו – שאב דעת מפיו
המקור: מסופר על חכמים שלמדו שיעור מפי רבי אליעזר ורבי, אשר לימדו כשהם יושבים על הקרקע. אמרו חכמים: "מימיהם אנו שותים והם יושבים על גבי הקרקע, עשו להם ספסלים והעלו" (בבא מציעא פד ע"ב).

שלח לחמך על פני המים – כדאי להשקיע היום במשהו שיניב פרות רק בעתיד.
המקור: "שלח לחמך על פני המים כי ברוב הימים תמצאנו" (קהלת יא, א) – בעל ספר קהלת מציע לאדם לחשוב על העתיד בצורה מחושבת.

מילא פיו מים – שתק ולא פצה פיו.
המקור: כנראה מתורגם מיידיש.

מתנהל על מי מנוחות – העניין עובר בשקט.
המקור: "בנאות דשא ירביצני על מי מנוחות ינהלני" ([תהלים כג, ב](#)) – מזמור זה מדבר על הביטחון בה' ועל כך שמי שהולך בדרכו יתנהל בנחת, כמים שלווים הזמינים לאדם.

מי אפסיים – מים שאינם עמוקים, מים רדודים המגיעים עד כפות הרגליים.

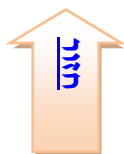
המקור: "בצאת האיש קדים וקו בידו וימד אלף באמה ויעבירני במים מי אפסיים" (יחזקאל מז, ג) – יחזקאל הנביא חוזה את מראה בית המקדש וסביבתו, והוא מועבר בנחל שבו זורמים מים. בתחילה המים נמוכים, מי אפסיים, לאחר מכן הם גובהים ומגיעים עד המותניים.

כמעין המתגבר – כינוי לאדם אשר ידיעותיו עמוקות והמוסיף חכמה ללא הרף.

המקור: רַבִּי אֶלְעָזָר בֶּן עֲרָךְ הוּגְדָר כַּמְעֵן הַמִּתְגַּבֵּר (אבות ב, ח).

כמעין הנובע – נושא רחב ועמוק שאי-אפשר למצותו עד תום.

המקור: "אין לך מקצוע בתורה גדול מהן (מדיני ממונות), שהן כמעין הנובע" (פבא בתרא י, ח).

פגשתי בדרך (10) – זיהוי צמחים במסלול

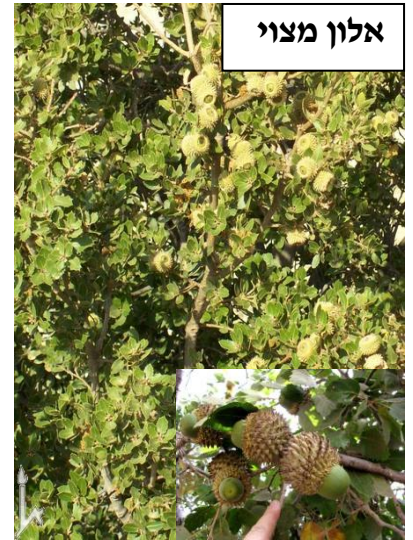
צילומים: רונית בין ומתוך: [ויקיפדיה](#)

קיסוסית

קטלב מצוי

אלון מצוי

סירה קוצנית

אלה א"י

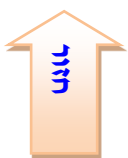
אלת המסטיק

לוטם שעיר ומרווני

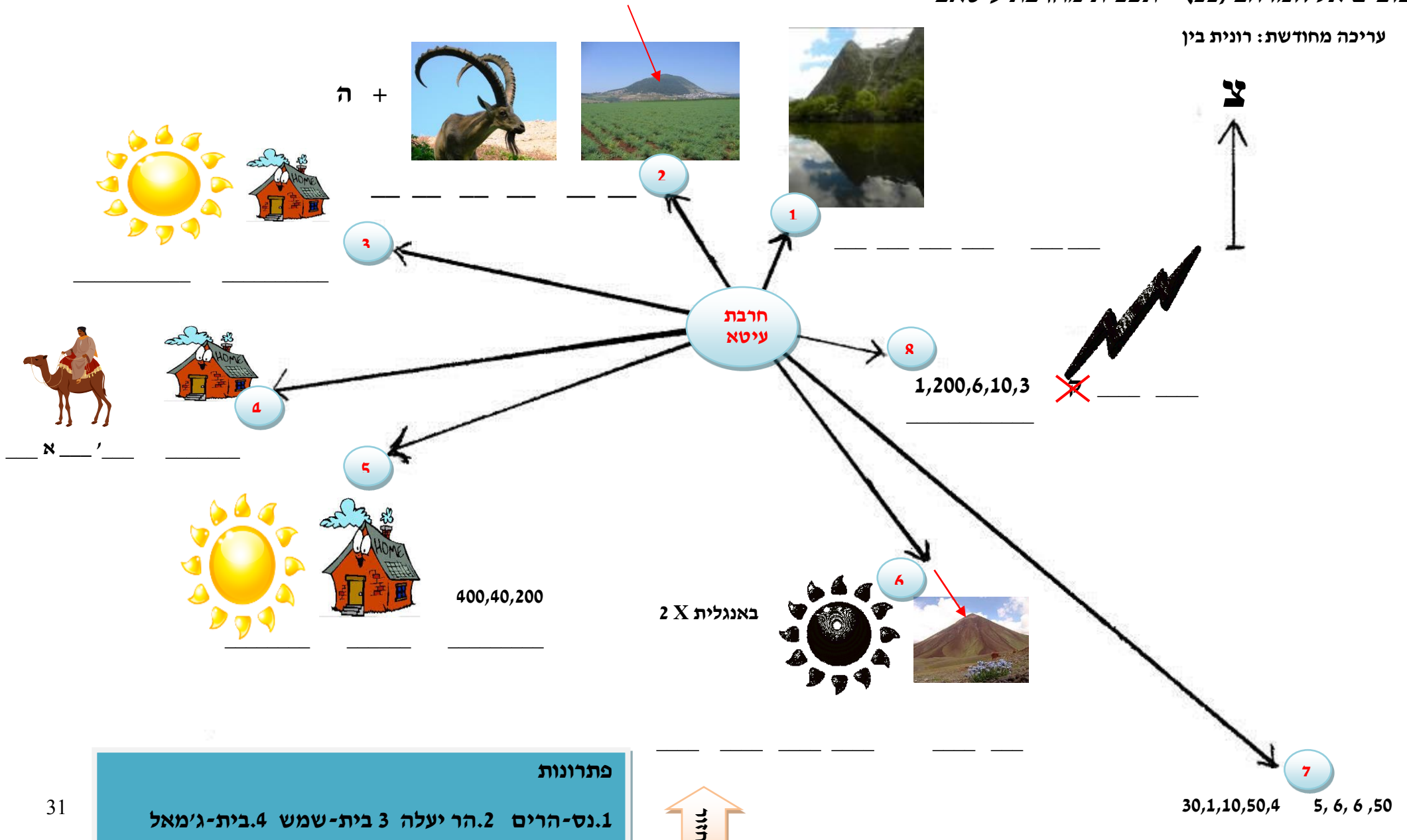

קידה שעירה

צופים אל המרחב (11) – תצפית מחרבת עיטאב

עריכה מחודשת: רונית בין

פתרונות

1.נס-הרים 2.הר יעלה 3 בית-שמש 4.בית-ג'מאל
5.רמת בית-שמש 6.הר סנסן 7. נווה-דניאל 8. בר-גיורא

בית הבד (12) – תרשים

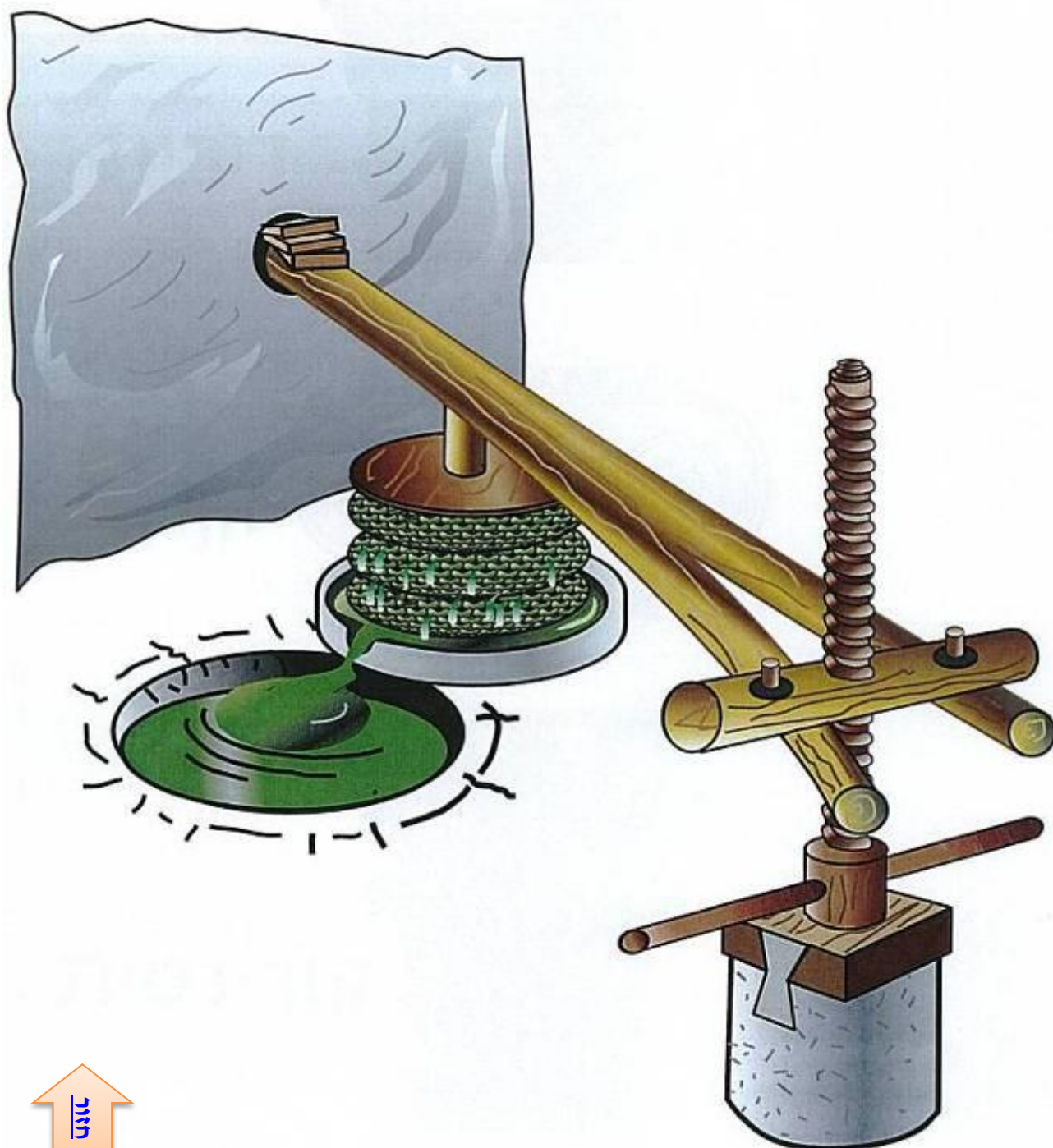
בתוך הספריה הוירטואלית של מט"ח

מתקני בית הבד (13) – תרשים

מכבש בית הבד

קורה ובורג

חיל
החינוך
והנוער

ערכת המחשבות להדרכת ידיעת הארץ

של"ח
ידיעת הארץ

ניבים וביטויים בשפה העברית הקשורים לדגן, ליצהר ולתירוש (14)

להלן רשימת ניבים וביטויים בשפה העברית. אפשר להציג את הניבים הללו באחת משתי דרכים :
(א) **בפנטומימה** (שיבצע המדריך או תלמידים מתנדבים או חוליות) – התלמידים יצטרכו לנחש לפי הפנטומימה מהו הביטוי המתייחס לדגן (חיטה, לחם), לתירוש (יין) וליצהר (שמן, נר).
(ב) בחידות בציורים.

- **הוסיף שמן למדורה** – גרם להעצמתו של רוגז או של ריב.
- **חיפש בנרות** – השתדל מאוד למצוא דבר מה.
- **מקור:** "וְהָיָה בָּעֵת הַהִיא אֶחָפֵּשׂ אֶת יְרוּשָׁלַם בְּנֵרוֹת" (צפניה א, יב).
- **נר לרגליו** – עיקרון שלפיו הוא מתנהג.
- **מקור:** "נֵר לְרַגְלֵי דָבָרְךָ" (תהלים קיט, קה).
- **נרו יאיר** – צמד מילים המוסיפים לשמו של אדם כאיחולי חיים והצלחה.
- **מקור:** "כִּי אֶתָּה תֵּאִיר נְרֵי ה' אֱלֹהֵי יְגִיפָה חֲשָׁכִי" (תהלים יח, כט).
- **כטוב לבו ביין** – בהיותו שמח, מבודח עקב שתיית יין.
- **מקור:** "רָאוּ נָא כָּטוֹב לֵב אֲמִנוֹן בַּיַּיִן" (שמואל ב, יג, כח).
- **"ביום השביעי כטוב לב המלך ביין"** (אסתר א, י).
- **נכנס יין יצא סוד** – השיכור אינו נזהר בדבריו ועלול לגלות סודות. יין בגימטריה כמניין סוד בגימטריה – 70.
- **מקור:** "יִהְיֶה נִסְתָּר וְחֻזְקָהּ בְּנֵי רַבִּי חֵיָא הָיוּ יוֹשְׁבֵין בְּסֻעֻדָּה לִפְנֵי רַבִּי וְלֹא אָמְרוּ דָּבָר. אָמַר לָהֶם: הֲרָבוּ יַיִן לִילָדִים כְּדִי שְׂיֵאמְרוּ דָּבָר. כֵּיוָן שֶׁנִּשְׁתַּכְּרוּ פָּתְחוּ וְאָמְרוּ: אֵין בּוֹן-דָּוִד (מְשִׁיחַ) בָּא עַד שְׂיִכְלוּ שְׁנֵי בָתֵּי אֲבוֹת מִיִּשְׂרָאֵל. וְאֵלוּ הֵן: רֹאשׁ גּוֹלָה שֶׁבָּבֶל וְנָשִׂיא שֶׁבְּאַרְצֵי-יִשְׂרָאֵל, שֶׁנֶּאֱמַר: 'וְהָיָה לְמִקְדָּשׁ וּלְאָבֹן נֶגֶף וּלְצוֹר מְכָשׁוֹל לְשְׁנֵי בָתֵּי יִשְׂרָאֵל'. אָמַר לָהֶם: בְּנֵי, קוֹצִים אַתֶּם מְטִילִין לִי בְּעֵינַי! אָמַר לוֹ רַבִּי חֵיָא: רַבִּי, אֵל יָרַע בְּעֵינֶיךָ, יַיִן נִתֵּן בְּשִׁבְעִים אוֹתִיּוֹת וְסוּד נִתֵּן בְּשִׁבְעִים אוֹתִיּוֹת, נִכְנָס יַיִן – יָצָא סוּד" (סנהדרין לח ע"א).
- **בזעת אפך תאכל לחם** – הרבה זיעה תמחה מעל פניך כדי להתקיים.
- **מקור:** "בְּזַעַת אֶפְיֶךָ תֹאכַל לֶחֶם עַד שׁוֹבֵבךָ אֶל הָאֲדָמָה" (בראשית ג, יט).

- טחן קמח טחון – שב ואמר דברים ידועים, לא חידש דבר.

מקור: "יָצְאָה בֵּת-קוֹל וְאִמְרָה לוֹ (לנבוכדנצר): עִם הָרוּג הָרִגְתָּ, הֵיכַל שָׁרוּף שָׂרַפְתָּ, קִמַּח טָחון טַחֲנֶת (סִנְהֶדְרִין צו ע"ב). הַכוּוּנָה: לֹא אֶתָּה שָׂרַפְתָּ אֶת הַמִּקְדָּשׁ, כִּיּוֹן שֶׁהוּא הָיָה כָּבֵד שָׁרוּף.

היווצרות מערה קרסטית (15)

מתוך: מינהל חברה ונוער – מאגר מידע ארצי

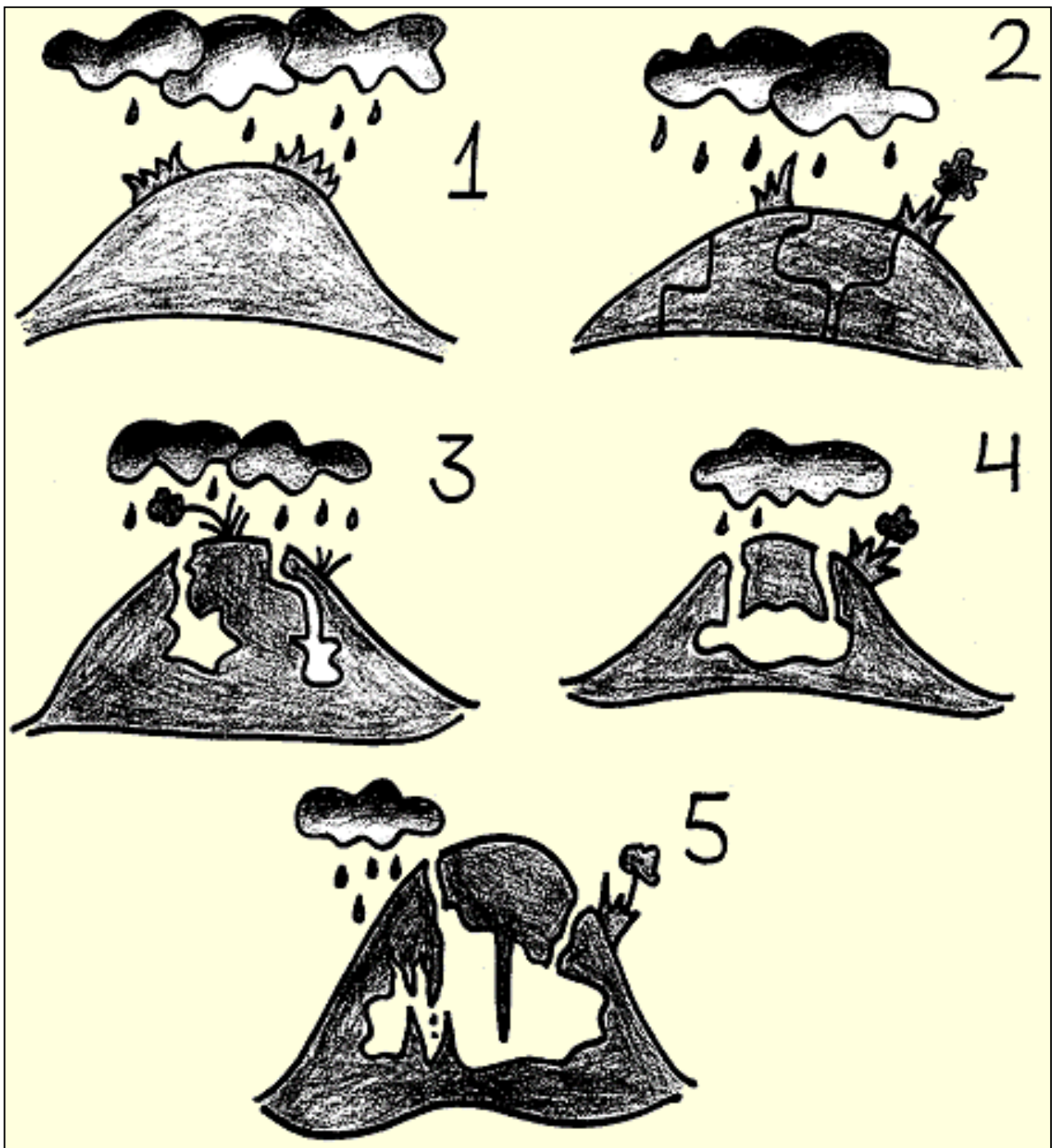
איור 1: אזור הררי המורכב מסלעי גיר ודולומיט.

איור 2: תשתית של מסלע סדוק (גיר, דולומיט).

איור 3: מים (מי גשמים) מחלחלים דרך הסדקים שבסלע, ממיסים את הסלע ויוצרים בו חללים קטנים.

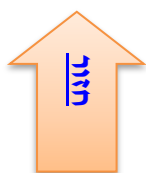
איור 4: כתוצאה מהמשך תהליך ההמסה, החללים מתחברים ונוצרת מערה.

איור 5: טיפות הגשם ממשיכות לחלחל אל המערה. הטיפות גורפות אתן חומר גירני. הטיפות מצטברות בתחתית המערה ויוצרות זקיפים (לפעמים קורה שזקיף ונטיף נפגשים ובמערה נוצר עמוד).

בתקופות קודמות, גשמים חדרו לקרקע וסחפו עמם פחמן דו-חמצני (CO_2), שמצוי בקרקע כתוצאה מפעילות שורשי צמחים ומיקרואורגניזמים. בשל כך, היו מי הגשם בעלי חומצה פחמתית חלשה, וכך עלה בצורה ניכרת כושרם להמס את פחמת הסידן. לדוגמה, מים מזוקקים בטמפרטורה של 25 מעלות צלזיוס מסוגלים להמיס כ-14-15 חלקי מיליון של פחמת הסידן. חומצה פחמתית חלשה מסוגלת להמיס עד 400 חלקי מיליון של פחמת הסידן. כאשר חומצה חלשה זו חודרת לסדקי סלע, היא גורמת להמסה של הגיר. פחמת הסידן (Carbonate Calcium) – שהיא חומר קשה, תימס על-ידי הפיכתה לדו-פחמן הסידן ($\text{Bicarbonate Calcium}$) – המסיס היטב במים. תהליך ההמסה הוא אטי ונמשך על פני תקופות ארוכות. במהלכו נוצרת מערכת מסועפת של מנהרות, מחילות ומערות. במשך הזמן נוצרים חללים גדולים, לעתים יש מפולות. בסופו של תהליך, מקבלות המערות צורת פעמון – שהיא צורה יציבה מבחינה מכנית.

בליה כימית, המסה ויצירת קרסט – אנימציה, מט"ח

מעשה באישה עקרה

שמה של מערת התאומים בפי ערביי הסביבה היה "מערת אום א-תאומין" (כלומר, מערת אם התאומים). ומעשה שהיה כך היה: אישה עקרה היתה בכפר ג'רש, שישב בשעתו בראש השלוחה שמצפון למערה. עקרה הייתה, אך לבה יצא לילדים משלה. את כל עשבי הרפואה, הקמעות והלחשים ניסתה – ודבר לא הועיל. עד שיעצה לה אחת מזקנות הכפר: "אם תשימי את נפשך בכפך, תרדי אל תהומותיה של המערה ותשתי מן המעיין, שמימיו נוטפים מתקרתה – מובטחת לך הישועה...". עשתה האישה כך ואמנם, לתקופת השנה ילדה העקרה, ולא ילד אחד, כי אם שני בנים, תאומים. אלא שלא טעמה מאושרה למשך שנים רבות. יום אחד פשטה שמועה בכפר: "חיילי המלך עוברים וחוטפים ילדים לעבודת הצבא!" נטלה האם המבוהלת את שני בניה ומיהרה אתם אל המערה כדי למצוא בה מחסה. בתחתית המערה האפלולית נחבאו, בפינת סתר, אך איתרע מזלם: החיילים ראו אותם מרחוק ומיהרו בעקבותיהם. עד מהרה מלאה המערה צלצול כלי נשק ואור לפידים, ומשנפל עליהם האור לפתע ונתגלו – נתאבנו האם וילדיה מרוב פחד ואימה, ונהיו לשלושה עמודי אבן – עמוד אחד גדול (זו האם) ומשני צדיו שני עמודים קטנים יותר (הילדים התאומים). כך ניצבים הם שלושתם, מאובנים וצמודים, עד עצם היום הזה.

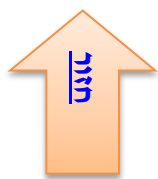
מעשה נורא בחמדאן וביתד

בירכתי המערה, היכן שהאור נדחה מפני אפלת המערה, מתגלה לעיני הנכנסים כעין דמות אדם כורע בשפיפה – כאילו שומר הוא על הכניסה אל מעמקי המערה. גם על עמוד זה נרקמה אגדת עם ערבית: מעשה בלטיפה, היפה בבנות הכפר ג'רש, שמכל מחזריה הרבים נתנה עינה בחמדאן, היפה והאמיץ בבני הכפר. לטיפה אהבה מאוד את חמדאן ורצתה מאוד להיענות לחיזוריו, אך מה לעשות – אישה תמיד נשארת אישה, ולפיכך העמידה לטיפה את אהובה במבחן: עליו לרדת לבדו, בדמי הליל, אל תוך המערה עד תחתיתה!

חמדאן היה נכון לכול, אפילו להסתכן באימי המערה, ובלבד שיזכה בידה של לטיפה, בחירת לבו. נטל אפוא יתד ברזל בידו כדי לתקוע אותה ברצפת המערה ולהוכיח לכול כי אכן ביצע את המשימה הנועזת עד תומה, כיאות לבן חייל, ויצא אל המערה.

ככל שירד אל תוך המערה האפלה, הלך ופחת אומץ לבו, ומששמע את לחישות השדים ואת ציוציהם מכל עבר (אלו היו למעשה העטלפים), פקו ברכיו. אך דמותה של לטיפה היפהפייה הלכה לפניו ונסכה בו שוב מעט מביטחונו – עד הגיעו אל תחתית המערה. בידיים מרטטות שלף את היתד מחיקו, הלם בה באבן וקבע אותה היטב ברצפת הסלע. הד הנקישות חזר אליו מקירות המערה ועורר עליו את חמת השדים. חמדאן ניסה להזדקף כדי למהר ולעלות אל פתח המערה ולהימלט על נפשו, אך לפתע חש כי השדים מחזיקים בכנף בגדו ואינם נותנים לו לזוז... מרוב פחד, קפא חמדאן על מקומו.

למחרת, משלא שב אל ביתו במועד, יצאו ידידיו לבקשו, הם נכנסו וירדו לתוך המערה, מצאו את חמדאן – והנה היה לעמוד אבן. הכול בשל היתד שתקע מבלי משים ברצפת המערה – בשל החיפזון ובשל האפלה הכבדה – דרך כנף בגדו...

המסר הערכי: באחריותי לחזק את הזיקה שלי למורשת התרבותית של עם ישראל, הנטועה בהר, כיסוד לזהות היהודית והלאומית שלי, בגילוי סובלנות למגוון הדעות בחברה הישראלית.

כללי שיחה

- א. שיחה במעגל.
- ב. דיבור ברשות.
- ג. משפט קצר.
- ד. הקשבה.
- ה. תגובה עניינית ולא-שיפוטית.

שאלות מנחות

חלק משמעותי בזהות היהודית והלאומית שלנו הוא ערכים תרבותיים רוחניים ששורשיהם נוצקו ברצועת ההר.

1. מה למדנו היום שהיה חדש עבורך?
2. אילו תופעות מהתופעות שאליהן התייחסנו במהלך הישי"מ מבטאות את הקשר בין התרבות החומרית בהר לתרבות הרוחנית של עם ישראל?
3. התרבות הרוחנית של עם ישראל מלווה את העם לאורך הדורות – במועדים ובחגים, בטקסים, בשפה. על מה זה מלמד? מה זה אומר ביחס אלינו היום?
4. בחברה הישראלית, ההתייחסות לאזור ההר כוללת שני היבטים: האחד – מוסכם על הכול כי ההר הוא ערש האומה היהודית. השני – גורלו של האזור בעידן של שלום שנוי במחלוקת.

תיאור המחלוקת (יש להתייחס לדעות הרווחות)

- **ארץ ישראל השלמה:** רוב הזרם הדתי-ציוני, "גוש אמונים", רואה במדינת ישראל שלב בתהליך הגאולה של עם ישראל בארץ ישראל, תהליך שאין לעצור בו עד השלמתו המלאה.
- **מפלגות חילוניות ימניות:** קבוצה זו טוענת לצורך ישראלי לשמור על מרחב ביטחוני מקסימלי להגנתה, עד אשר יכירו הערבים באמת ותמים בזכותו של העם היהודי למדינה עצמאית בארץ ישראל.
- **פשרה טריטוריאלית:** מאמינים כי כדי לשמור על אופייה היהודי-דמוקרטי של מדינת ישראל ועל ביטחונה הלאומי יש ליצור תנאים אזוריים של הסכמי קבע, המעוגנים בהחלטות בינלאומיות, נוסף לתנאים אחרים, כמו עליונות צבאית.
- **שתי מדינות:** יש צורך לוותר על חלקים מארץ ישראל במטרה לשמור על רוב יהודי בתחומי הארץ.

5. במה מתבטאת מחלוקת בחיי היומיום שלך וכיצד אתה נוהג במקרה של מחלוקת?
6. כיצד יש לנהוג כלפי בעלי דעות המנוגדות לשלי? מדוע?

נשוב אל נופי ההר ונסיים את השיחה בדבריו של עמוס קינן

טרסות / עמוס קינן

ההר כולו טרסות, מעשה ידיהם של אבותינו הקדמוניים. דור לדור ליקט אבן והוסיף אבן וכך קמו הגדרות, וביניהן עצי הזית והמשמש והשקד והגפן, והעזים השחורות סללו להן כבישים משלהן, הקרויים בפינו שבילים. ובין המדרגות, בנו להם אבותינו בתים, ואלה הבתים שאתה רואה על ההר עד היום. וכך נולד הנוף ההררי של ארץ ישראל: בית, עץ, מדרגה, שביל, ריח, גדר, בוסתן. ועל זה תוסיף את שיח הצבר, והנה לך כל מה שצריך בשביל לחיות.

אפשרות נוספת לסיום הדיון

נבואת עמוס – תבליט הארץ וגידולים חקלאיים באזור ההר

עמוס ט, יג-טו

"יג הֲנָה יָמִים בָּאִים נֹאֵם יְהוָה וְנִגַּשׁ חוֹרֶשׁ בִּקְצֹר וְדֶרֶךְ עֲנָבִים בְּמִשָּׁךְ הַזֶּרַע וְהִטִּיפוּ הַהָרִים עָסִיס וְכָל הַגְּבָעוֹת תִּתְמוּגְגֶנָה. יד וְשִׁבְתִּי אֶת שְׁבוֹת עַמִּי יִשְׂרָאֵל וּבְנוּ עָרִים נִשְׁמוֹת וְיָשְׁבוּ וְנָטְעוּ כִרְמִים וְשָׁתוּ אֶת יַיִןם וְעָשׂוּ גִנוֹת וְאָכְלוּ אֶת פְּרִיָהֶם. טו וְנָטְעִיתִם עַל אֲדָמָתְכֶם וְלֹא יִנְתָּשׁוּ עוֹד מֵעַל אֲדָמָתְכֶם אֲשֶׁר נָתַתִּי לָהֶם אָמַר יְהוָה אֱלֹהֶיךָ"

תמונות במסלול (18)

צילום: יוחאי כורס, מתוך: [אתר טיולי](#)

עין חוד

מראה מחרבת עיטאב

מבט לחרבת עיטאב, מתוך: [מינהלת טיולים](#)

עין חוד, מתוך: [מינהלת טיולים](#)

[דברים ח, ז](#)[דברים יא, יא](#)[יהושע יז, יד-יח](#)[ישעיהו ה, א-יב](#)[עמוס ט, יג-טו](#)[יחזקאל לח, יח-כ](#)

ביבליוגרפיה מומלצת

- אביצור, שמואל (1976), **אדם ועמלו**, אטלס לתולדות כלי עבודה ומתקני יצור בארץ ישראל, תל-אביב: כרטא.
- אביצור, שמואל (1984), "בית הבד המסורתי", בתוך: רחבעם, זאבי, שמואל, אביצור, איתן, איילון ועוזה, זבולון (עורכים), **ספריית אדם ועמלו**, תל-אביב: מוזיאון ארץ ישראל.
- אביראם, מרדכי (1987-1986), "גתות יין ושטחי גידול הזית והגפן בגליל העליון בעת העתיקה", **ישראל עם וארץ**, ד, 22, עמ' 197-210.
- אייל, דודסון (2008) (עורך), **בנתיבות השפלה והרי יהודה**, ירושלים: יד יצחק בן-צבי.
- איילון ועוזה, זבולון (עורכים), **ספריית אדם ועמלו**, תל-אביב: מוזיאון ארץ ישראל.
- בן-יעקב, יוחנן (1995), **אהבת נוף וזיקת מולדת – לקט קטעי מקרא ועיון למדריך ולמסייר בארץ ישראל**, הוצאת בית ספר שדה כפר-עציון.
- ברושי, מגן (1985), "על היין בארץ ישראל הקדומה", בתוך: רחבעם, זאבי, שמואל, אביצור, איתן, הופמן, יאיר (1999), "ספר ישעיה", בתוך: גרשון, גליל (עורך), **עולם התנ"ך**, תל-אביב: דברי הימים.
- הראובני, נגה (2002), **טבע ונוף במורשת ישראל, לוד: נאות-קדומים**, פרק א'.
- הראל, מנשה (2005), **קדמוניות נופי ארץ ישראל – הביוגרפיה של העם על-פי הגאוגרפיה של הארץ**, אור-יהודה: זמורה ביתן.
- זיסו, בועז ואחרים (2012), "אתר פולחן פגני מן התקופה הרומית המאוחרת במערת התאומים", בתוך: אייל, ברוך ואחרים (עורכים), **חידושים בחקר ירושלים יז**, אוניברסיטת בר-אילן, עמ' 341-311.
- ספי, בן-יוסף (2001) (עורך), **מדריך ישראל, כרך הרי יהודה (11)**, תל-אביב: כתר, ידיעות אחרונות ומשרד הביטחון.
- פרנקל, רפי (1986), "בית בד קדום", בתוך: רחבעם, זאבי, שמואל, אביצור, איתן, איילון ועוזה, זבולון (עורכים), **ספריית אדם ועמלו**, תל-אביב: מוזיאון ארץ ישראל.

פרנקל, רפי (תשס"ד), **תולדות עיבוד יין ושמן בגליל בתקופת המקרא, המשנה והתלמוד, א**, עבודת דוקטורט.

רות, פלג (2002) (עורכת), **ההר המרכזי**, ירושלים: משרד החינוך ויד יצחק בן-צבי.
שפנייר, יוסי ורוזנסון, ישראל (תשס"ג), **מקורות על מקומות – מורשת ישראל בשדה**, ירושלים: החברה להגנת הטבע בשיתוף מינהל חברה ונוער, גף של"ח.

קישורים אינטרנטיים נוספים

- [בית עיטאב](#) – מינהל שימור לשימור מורשת התרבות בישראל, רשות העתיקות.
- [הרהורים על התנחלות בני ישראל בהר](#), דן אבידן (מאמר).
- [חקלאות מדרגות מסורתית – תרשים](#).
- [מסלולרי](#) – תמונות והמחשות ממסלול הסטף.
- [ניבנכון](#) – ניבים, מטבעות לשון ופתגמים.

